

Valentin Putanec

Zagreb

PRILOG PROUČAVANJU HRVATSKE INKUNABULE FRAGMENTA KALENDARA IZ 1491. (Borg. illir. 19)

UDK 093:003.349

Rad primljen za tisak 16. svibnja 1988.

1. Pergamentni kalendar iz 1491. prišiven uz Brozićev Brevijar iz 1561. bio je poznat već 1876. O tome da su razni autori taj fragment krivo identificirali imamo lijep prikaz u radu što ga je o tom fragmentu objavio Vjekoslav Štefanić 1951. (*Jedna hrvatska glagoljska inkunabula iz godine 1491*, Rad JAZU 285, str. 53-94). Na koncu se ispostavilo da se radi o fragmentu (upravo o cijelom kalendaru, bez siječnja) koji je pripadao inkunabuli Brevijaru iz 1491. te da je taj fragment netko dao ušiti zajedno s Brozićevim Brevijarom iz 1561. da bi u tom brevijaru zamijenio originalni kalendar koji je nekim slučajem u tom primjerku knjige nestao. Nakon svih proučavanja koja su slijedila, dakako i nakon objavljivanja radnje Artura Cronie i Luigija Cinia *Rivalutazione di una scoperta di Emilio Teza »L'editio princeps« dei breviari glagolitici* (Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti 113, 1954-55, str. 73-75) ispostavilo se da bi hrvatska glagoljska inkunabula Brevijar iz 1491. trebao biti onaj brevijar koji spominje da je tiskan u Kosinju Sebastijan Glavinčić u svom opisu puta po Lici i Krbavi godine 1696. Stoga je bilo malo ozbiljnijih radnika na polju povijesti hrvatskih inkunabula koji bi sumnjali u postojanje tiskare u Kosinju u 15. stoljeću i u to da bi spomenuta inkunabula iz 1491. bila tiskana u tom mjestu.

2. Ja ću se ovdje vratiti na proučavanje ovog fragmenta jer ni nakon Štefanićeve analize kalendara, njegova tiskanog i rukopisnog materijala, mnoge stvari nisu jasne. Ali prije toga ću se osvrnuti i na nedavno objavljenu radnju Josipa Tandarića koju je objavio pod naslovom *Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491*.

u *Slovo* 34 (Zagreb 1984, str. 125-158). Ova je radnja važna jednako za Brevijar iz 1491. kao i za spomenuti fragment kalendara, jer su obje inkunabule ista edicija.

3. Josip Tandarić je analizirao sadržaj Brevijara iz 1491. na osnovi uspoređivanja sačuvanih glagoljskih brevijara. O tome što je želio postići svojim radom govori nam u svom članku:

»Cilj je ovoga priloga odgovoriti upravo na pitanje koje je postavio već Vj. Štefanić: koji je glagoljaški krug mogao biti zainteresiran za izdanje ovoga brevijara, pa prema tome od koje glagoljaške sredine možemo očekivati priređivanje za tisak i tiskanje ovoga brevijara?« (str. 126-127). Tandarić se posebno pozabavio analizom temporalala i sanktorala koji se nalaze u Brevijaru iz 1491. Ustanovio je da se tekstovi osnivaju više na kvarnersko-istarskom tipu brevijara, a manje na zadarsko-krbavskom tipu. Mi ćemo navesti i njegov zaključak:

»Zaključak. Venecijansko podrijetlo papira, priklanjanje istarskim brevijarima (Dragučkom i Beramskom) u temporalu i sanktoralu, pretežno ekavski ostvaraj jata, upotreba zamjenice će, sve to odvaja prvotisak brevijara iz 1491. od kontinentalnih zadarsko-krbavskih brevijara i veže uz kvarnersko-istarske brevijare; po nekim pak osobinama, npr. po oracijama, povezuje ga s kvarnersko-istarskim misalima i brevijarima. Kolofon brevijara prvotiska nije sačuvan te ne možemo znati njegov pravorijek o mjestu tiskanja, ukoliko se on u kolofonu nalazio. Općenito se, na osnovi često spominjana Glavinićeva zapisa, smatralo da mjesto tiskanja brevijara iz 1491. imamo tražiti u Kosinju u Lici. Brevijar ovako kako je sačuvan ne govori tome u prilog, iako se pretpostavka o kosinjskom podrijetlu brevijara ne može samo zbog toga odbaciti.

... Na osnovi građe kojom danas raspoložemo nemamo dovoljno podataka da odredimo mjesto u kojem je prvotisak brevijara iz 1491. bio tiskan. Tražimo li međutim krug ljudi koji je bio zainteresiran za izdanje ovoga brevijara i koji ga je mogao pripremiti za tisak, uzmemo li u obzir ono što brevijar sam o sebi govori, nastanak prvotiska brevijara iz 1491. imamo zahvaliti kvarnersko-istarskoj glagoljskoj sredini.« U vezi sa zapisom Glavinićevim iz 1696. Tandarić postavlja i hipotezu da se u tom zapisu možda ni ne radi o brevijaru iz 1491. nego možda o nekom trećem izdanju glagoljskog brevijara.

4. Prilog Josipa Tandarića sigurno je neobično velik jer nam je dao analizu teksta na osnovi sačuvanih rukopisnih glagoljskih brevijara i misala. Ja bih u vezi s njegovim konstatacijama imao dodati samo ovo:

a. Tandarić polazi od pretpostavke da su danas svi odnosi između pojedinih sačuvanih rukopisa brevijara i misala poznati, odnosno da postoji bilo kakav rodoslovnik ovih rukopisa. Istina je da je podjela na zadarsko-krbavske i kvarnersko-istarske rukopise u zametku načinjena. Najviše je na tom planu načinila Marija Pantelić. Ali smo još daleko od toga da je načinjen rodoslovnik čitava spomenutog materijala. On se tek ima izvršiti. O tom sam posebno upozorio u svom opisu i analizi glagoljskog misalnog fragmenta iz 15. st. iz Venecije (vlasništvo obitelji De Franceschi) pod naslovom *Pazinski fragment hrvatskoglagoljskog misala s početka 15. stoljeća* u časopisu *Marulić* 2 (Zagreb, 1969, sv. 4, str. 64-69). Dakle, definitivne zaključke na osnovi takva rodoslovnika moći ćemo donositi tek kada on bude načinjen. Zasada možemo samo uopćeno govoriti u smislu kako je to izveo J. Tandarić. Kod toga dakako treba misliti i na to da među navedenim glagoljskim ruko-

pisima postoji prilična razlika kada se nalazimo pred sekularnim odnosno pred monastičkim rukopisom. Podjelu na ove dvije vrste rukopisa izveo sam na osnovi sačuvanih kalendara (usp. *Problem predsenjskih tiskara u Hrvatskoj 1481-1493*, Jadranski zbornik 4, Rijeka 1960, str. 72, nota 75), a upravo su Beramski brevijar i Dragučki *monastički*, tj. prvi benediktinski a drugi *pavlinski* po mojoj podjeli, a na njih se poziva Tandarić kada određuje kvarnersko-istarsku provenijenciju predloška za Brevijar iz 1491.

b. Tandarić nije dosta istakao da se u slučaju jata (refleks *e*) i zamjenice *če* ne mora nikako raditi o Istri jer je takva pojava npr. zabilježena na Krku (usp. opis Vrbničkog dijalekta u I. Žic, *Vrbnik na otoku Krku*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena 5, 215). Što se tiče jata, može se raditi o želji da se imitira stari »svetojeronimski« tekst, a što se tiče zamjenice *če*, može se raditi i o slagaru i sl. koji je tako izgovarao.

c. Tandarić potpuno nemetodski postupava kada ne spominje što je o istarskoj provenijenciji Brevijara iz 1491. već dosada pisano pa dakako ne mora ni diskutirati o problemima koji su već istaknuti u literaturi. Već je V. Štefanić konstatirao za kalendar:

»Ne nalazimo osorskog zaštitnika *Gaudencija*. Iz Istre ne nalazimo pićanskog zaštitnika *Nikifora*, ni piranskih svetaca *Eleuterija*, *Projekta* i dr., ni tršćanskog mučenika *Apolinara* 6. XII...« (Rad JAZU 285, str. 79). U mene pod posebnim naslovom *Redakcija kalendara u inkunabuli od 1491* stoji doslovno:

»Izbacivanje (prema kalendaru iz 1483!) tipičnih istarskih sanktorema *Nicefor* (Pićan), *Servulo* (Trst) i *Lazar* govori u prilog tvrdnji, da redakcija nije vršena u Istri... (cf. *Jadranski zbornik* 4, str. 84). Malo niže govorim i o tome da je u odnosu na kalendar iz 1483. izbačen iz kalendara iz 1491. i sv. *Ahac* 22. 06. a upravo je u godinama 1488-1499. na stolici u Trstu biskupovao *Ahac Žibriohtar*, pa da to također dokazuje da redakcija nije vršena u Istri (Trst).

d. Prema tome što se tiče istarske provenijencije redaktora nalazimo se u pat-poziciji, pa će najvjerojatnije za dalje istraživanje ostati Lika kao teren gdje je mogla biti izvršena redakcija Brevijara iz 1491, i to zbog »pavlinskog« Dragučkog brevijara o kojem smo gore govorili, jer su benediktinci u to doba već eliminirani iz neke naročite kulturne djelatnosti. A to nas vodi i u Kosinj i u Modruš gdje je sjelo ličko-istarske pavlinske provincije. O tome da je modruška biskupija zaslužna za izdavanje i Misala iz 1483. i Brevijara iz 1491. pisao sam uostalom na drugim mjestima (*Jadranski zbornik* 4 te *Čakavska rič* sv. 1, 1985).

5. Sada se vraćam na pitanja na koja želim odgovoriti u vezi s tiskanim fragmentom kalendara iz 1491.

a. Prije svega pitanje je da li se radi o *istršku* ili o *izdanju-separatu* toga kalendara. Dosada se mislilo da se radi o tome da bi netko taj fragment odvojio od tiskane knjige i pripojio ga Brozovićevu Brevijaru iz 1561. Ja sam već u *Čakavskoj riči* za godinu 1985. naveo da postoji mogućnost da je kalendar Misala iz 1483. kolao kao samostalno tiskano djelo jer je vjerojatno otisnut i dijeljen te prodavan kao relativno vrlo potreban tekst a kudikamo jeftiniji od čitave knjige (Misal iz 1483). Ja sam tu naveo i dosta ozbiljnih razloga za ovu pretpostavku, navodeći da se na redakciji Misala iz 1483. moralo raditi mnogo prije 1483. Kada sada gledamo da se kalendar inkunabule iz 1491. sačuvao i kao samostalan istisak, moramo i za taj

fragment misliti da je mogao u svoje vrijeme kolati kao samostalno otisnuto djelo koje je moglo služiti kao osnovni kalendarski tekst korisnicima. Zaista, na primjerku koji je sačuvan u Borg. illir. 19 nema dokaza da je istrgnut iz neke knjige. Prema tome i to može ostati kao jedna supozicija ako je slična supozicija dosta plauzibilna za kalendar Misala iz 1483. U svakom slučaju možemo tvrditi da su se od Brevijara iz 1491. sačuvala dva primjerka, jedan cjelovitiji, ali bez zadnjeg teksta i kolofona, drugi samo u jednom prvom kvaternionu.

b. Drugo je pitanje kome je pripadao ovaj fragment s kalendarskim tekstom inkunabule Brevijara iz 1491. Mene je na ovo razmišljanje naveo jedan rukopisni zapis na ovom primjerku te inkunabule. Naime, već je V. Štefanić zapazio da je posjednik knjige na dnu mjeseca rujna zapisao zapis za *martvih boga moliti*. On doslovno veli:

»Nadalje neobično je, što se na dnu mjeseca septembra nalazi zapis: za *martvih b(oga) moliti*, premda to nije mjesec, u kojem dolazi dan mrtvih; isto tako neobično je, što se taj mjesec zove »velikomešnjak«, jer tim imenom kajkavski pisci redovito nazivaju august.« (Rad JAZU 285, str. 63).

Što se tiče naziva *velikomešnjak* za septembar to je sigurno kajkavizam odnosno to je dokaz da je pisac ovog zapisa bio s kajkavskog terena, odnosno s terena odakle su dolazili nekamo na teren modruške biskupije ili na teren južnohrvatske pavlinske provincije svećenički kadrovi, jer je sigurno da je zapisivač teksta bila neka klerička duhovna osoba. Točno takvo imenovanje mjeseci nalazim ja u *Miscellanei br. I a 9* koja je pripadala nekada Majoru Orešku (porijeklom okolica Zeline; o ovom Orešku usp. moj prikaz njegova hrvatsko-francuskog rječnika iz 18. st. u *The Slavonic and East European Review* 47, nro 109, januar 1969, str. 469-478 a sada se nalazi u Arhivu JAZU u Zagrebu). Evo Oreškova napisa mjeseci:

1. *prosinac* (piše *praszincze*).
2. *siječanj* (piše *szjechen*).
3. *sušec*.
4. *mali traven*.
5. *veliki traven*.
6. *sviben*.
7. *ivanščak*.
8. *jakopovščak*.
9. *veliki mešnjak*.
10. *mali mešnjak* ili *miholjščak*.
11. *sesveščak* (piše *szvesheschak*).
12. *gruden*.

Ne ulazeći u detaljnu analizu ovih naziva, ovdje se sigurno vidi da je septembar nazivan *velikomešnjak*, baš kao u našem fragmentu. Dakako, ovakva terminologija mogla je postojati na čitavom terenu koji je bio u posjedu modruško-istar-ske pavlinske provincije, naročito kao utjecaj sa strane, putem penetracije kajkavaca na jug Hrvatske.

Mnogo je interesantniji problem spomena mrtvih u tom mjesecu. Dakako, ne radi se o blagdanu Svih Svetih (1. 11.) s Danom mrtvih (2. 11.) nego o jednoj posebnosti koja se nje govala u pavlinskim samostanima, odnosno u pavlinskom redu u Hrvatskoj, jednako kao i u Mađarskoj pa i u Poljskoj te u Austriji. I Grotefend,

Zeitrechnung II, 2 kao i Rado, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*, t. I *libri liturgici mss. ad missam pertinentes*, Budapest 1947, str. 16 ima ove posebne pavlinske molitvene dane za mrtve:

sept. 18: *anniversarium benefactorum et familiarium nostrorum defunctorum.*

oct. 19: *anniversarium parentum et fratrum nostrorum defunctorum.*

Dakako, imaju i općeniti:

nov. 1: *festivitas omnium sanctorum*, 2. *commemoratio omnium fidelium defunctorum.*

Dakle, na 18. septembra se molilo za pavlinske dobročinitelje i one koji su za života bili u posebnoj vez s redom (subrača). Na 19. oktobra se molilo posebno pak za roditelje i rodbinu (pokojne). Slične spomene mrtvih imali su dominikanci, ali u veljači i oktobru (Rado, o. c. br. 22) te cisterciti ali u Lombardiji (oni kao i pavlini na 18. sept., cf. Rado, o. c., br. 38) te za naš slučaj ne dolaze u obzir.

Prema tome možemo sigurno tvrditi da je fragment kalendara iz 1491. Borg. illir. 19. pripadao nekom pavlinu koji djeluje na terenu glagoljske hrvatske provincije. S obzirom na kajkavizme u rukopisnim tekstovima (nazivi mjeseci) najvjerojatnije treba zaključiti da se radi o ozaljskom kraju, vjerojatno o tome da je dotični posjednik ove inkunabule živio i djelovao u pavlinskom samostanu u Sveticama kraj Ozlja (Karlovac).

Za sada ostavljam po strani pitanje rubruma za *Aleksandar 26. 02.*, *Kuzma i Damijan 27. 09.* i *Silvestar 31. 12.* koje je pitanje postavljao i V. Štefanić, a za *sv. Linarta* koji je dodan rukom za dan 24. 09. mogu dodati da ga na taj dan ne slave ni jedna biskupija ni red (cf. Grotefend, *Zeitrechnung II*, 2: slave ga na 5. 09. Brandenburg, Halle, Magdeburg, na 7. 09. Würzburg, na 18. 09. Havellberg, na 6. 11. redovnici ali među njima i augustinski eremite što može značiti i naše pavline). Meni se čini da se radi upravo ne o **s. Leonardus** nego o *s. Gerardus* koji se slavi točno na 24. 09. u čitavoj Mađarskoj i Hrvatskoj jer je »apostol Mađarske« (cf. N. Sertić, *Kalendar zagrebačke stolne crkve 11.-19. stoljeća*, Zbornik zagrebačke biskupije 1094-1944, Zagreb 1944, str. 128), a slave ga i pavlini. Dakle bi se u ovom zapisu radilo o krivom upisu, misleći vjerojatno da je LINART isto što GELERT kako Mađari zovu sv. Gerarda.

6. Zaključno želimo istaći da proučavanje inkunabule *Brevijar iz 1491.* treba svestrano nastaviti. Tandarićeve zaključke treba produbljivati u vezi s postavkama koje su i prije njega iznesene o tome da se ne bi nikako radilo o tome da je neki istarski krug bio zainteresiran za tiskanje ove inkunabule, odnosno da ju je i tiskao. Što se pak tiče inkunabulnog fragmenta, upravo glagoljskog kalendara iz 1491, moramo zaključiti da je bio u posjedu nekog pavlina u 16. stoljeću (to vrijedi i za sam Brozićev Brevijar iz 1561) pa u tom smislu trebamo proučavati veze modruške biskupije i pavlinskog reda s našim inkunabulama 15. stoljeća.

R É S U M É

Une contribution à la recherche de l'incunable croate — fragment du calendrier provenant de 1491 (Borg. illir. 19)

L'auteur se propose d'analyser quelques détails concernant le calendrier glagolitique imprimé provenant de 1491 et relié avec le missel glagolitique de Brozić provenant de 1561 (conservé à la Vaticane, Borg. illir. 19), et qui n'est qu'un extrait du Bréviaire glagolitique de 1491, imprimé suivant toute supposition à Kolinj en Lika (Croatie). Dans un chapitre à part il prend en considération les résultats obtenus par le feu Joseph Tandarić qui a analysé le Bréviaire mentionné et qui prétend découvrir une rédaction istrienne de ce bréviaire. L'auteur désapprouve la méthode qui n'a pas vu que dans le calendrier de ce bréviaire manquent certains sanctorèmes qui parleraient en faveur de la provenance istrienne de la rédaction (constaté déjà par V. Štefanić et V. Putanec). En ce qui concerne le fait que le fragment en question porte inscrite la mention «il faut prier pour les défunts» au bas du mois de septembre, il s'agit du 18 septembre où chez les frères paulins croates et hongrois il fallait prier pour les bénéfactors et les familiers du couvent (sept. 18: anniversarium benefactorum et familiarium nostrorum defunctorum, cf. Rado, *Libri liturgici mss*, Budapeste 1947, page 16). C'est ce qui prouve que le fragment en question appartenait autrefois à un frère de l'ordre des paulins croates glagolisants. La mention en question a été écrite vraisemblablement à Svetice près de Ozalj (Karlovac, en Croatie), ce qui démontrerait les kajkavismes retrouvés dans ces notes manuscrites.